

FINANSIJSKA KRIZA I NOVI IZAZOVI U BANKARSTVU

FINANCIAL CRISIS AND NEW CHALLENGES IN BANKING

Branka Topić-Pavković
NLB Razvojna banka a.d. Banja Luka, Bosna i Hercegovina
t_branka@hotmail.com
Mr Tajana Serdar
Ekonomski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci
tajana.serdar@efbl.org

Apstrakt. Da bi se na globalnom finansijskom tržištu obezbjedila stabilnost i kontinuirano poslovanje, banke moraju poštovati osnovna načela sigurnog poslovanja i procjene rizika. Pouzdano i stabilno funkcionisanje bankarskog sektora od neprocjenjivog je značaja za rast i razvoj nacionalne privrede i očuvanja povjerenja ekonomskih subjekata u ukupno finansijsko tržište.

U ovom radu istražujemo kakav je uticaj imala posljednja finansijska kriza na bankarski sektor i način upravljanja bankama tokom krize i u postkriznom periodu. Intenzitet i dužina krize doveo je u pitanje povjerenje prema finansijskim institucijama i nametnula potrebu za promjenama u poslovanju i vođenju banaka. U današnjem svijetu globalizacije postalo je jasno da nijedno tržište nije izolovano i bez uticaja globalnih kretanja u svijetu. Naši rezultati pokazuju da su jaki efekti prouzrokovani krizom, značajno promijenili osnovne stavove o teoriji slobodnog tržišta i samoregulacije, a u praksi doveli do strožijih zakonskih regulativa, modela za praćenja rizika i uslova poslovanja na finansijskim tržištima. Kriza bankarskog sektora kao generatora privrede, imala je uticaj na smanjeno plasiranje kredita, strožiju procjenu rizika u bankama i održavanje adekvatne likvidnosti što se po pravilu odražava na bankarske usluge. Komparativnom analizom i proučavanjem stanja bankarskog sektora prije, tokom krize i u postkriznom periodu, iz finansijskih podataka banaka i relevantnih institucija, došli smo do značajnih pokazatelja uticaja krize na međunarodno bankarstvo kao i na naš finansijski sektor.

Stres test kao model simulacije ponašanja banaka u kriznim situacijama, postaje dio redovnog upravljanja rizicima i pokazuje da li su banke spremne za pogoršane i šok scenarije u poslovanju. Jači nadzor nad bankama i novi Basel III principi su takođe odraz i posredna konsekvencija protekle krize. Svrha ovog rada je analiza uticaja finansijske krize na bankarski sektor i nove izazove u poslovanju banaka u postkriznom periodu.

Ključne riječi: globalna finansijska kriza, bankarski sektor, stres test, upravljanje rizikom u bankama

Abstract. Secured and continued operations in the global financial market require from banks to respect the fundamental principles of safe operations and risk management. Reliable and stable functioning of the banking sector is essential for the growth and development of national economy and maintenance of public trust in economic agents.

In this paper we research the impact of financial crisis on banking sector during the crisis and in post-crisis period. The intensity and duration of the crisis call in question the trust in financial institutions and emphasize the need for changes in banking. In modern economy and in world of globalization it has become clear that no market is isolated and without influence from global developments in the world. The research has shown that consequences caused by the crisis, have significantly changed the basic views on the theory of free markets and self-regulation, and led to more rigorous regulatory requirements and models for risk monitoring. The banking sector as a generator of the economy, was influenced by global crisis. These influences are reduced loans, stricter assessment of risk assets and maintaining adequate liquidity, which will generally be reflected on banking services. Having performed comparative analysis and having studied the situation of the banking sector before, during the crisis and in the post-crisis period, and according to the financial data from the banks and relevant institutions our findings show significant indicators of the crisis impact globally and in our country.

Stress test as a simulation model of bank reactions during the crisis, indicate whether the banks are ready for shock scenarios on market and what it means in further management of the bank's policies. Stronger banking supervision and the new Basel III principles are also a reflection of the last crisis. The main objective is to explain the impact and significance of the crisis on banks and new challenges in international banking.

Key words: global financial crisis, banking sector, stress test, risk management in banks

UVOD

Primarni cilj ovog rada je analiza efekata finansijske krize na bankarski sektor u svijetu i kod nas, u Bosni i Hercegovini. Kraj dvadesetog vijeka obilježen je velikim promjenama koja se na društveno-političkoj sceni ogledaju u procesima tranzicije i globalizacije, a svjetska finansijska tržišta razvijaju se preko finansijskih inovacija. Tokom tog perioda finansijske, bankarske krize pojavile su se u brojnim zemljama svijeta. Finansijske krize koje su se pojavile tokom XX vijeka, razlikuju se po većem ili manjem uticaju na svjetsku ekonomiju, ali nijedna od navedenih kriza nije imala tolike globalne razmjere, niti je imala tako jak uticaj na međunarodna finansijska tržišta i kretanja, kao posljednja finansijska kriza. Kriza koja obuhvata i bankarski sektor je posebno značajna za istraživanje jer znamo da većina banaka, u klasičnom smislu, ima ključnu ulogu u finansiranju preduzeća i čuvanju znatnog dijela depozita, a time svaka nestabilnost ovog sektora implicira poremećaje u funkcionisanju cjelokupne privrede.

Početak 2007. godine na tržištu nekretnina Sjedinjenih Američkih Država osjetile su se prve naznake finansijske krize koja je uslijedila, a zatim se putem integrisanih finansijskih tržišta i isprepletenih finansijskih instrumenata prenijela u Evropu, sa velikim uticajem na bankarski sektor. Iako se početak krize razvio u SAD, velikom brzinom se kroz kanale finansijskih tržišta i međunarodnih tokova kapitala proširila na ostatak svijeta. Ova kriza pokazala je i potvrdila još jednom činjenicu da više ne postoje zatvorene ekonomije. Svijet i regije su isprepleteni pa tako i tržišta. Rezultati pokazuju da su jaki efekti koje je kriza prouzrokovala u bankarskom sektoru kao izvoru novčanog toka, iz temelja promijenila osnovne stavove o teoriji slobodnog tržišta i samoregulacije, a u praksi dovela do strožijih zakonskih regulativa, modela za praćenja rizika i uslova trgovanja na finansijskim tržištima. Intenzitet krize i efekti krize na različite zemlje zavise od niza faktora, kao što su razvijenost finansijskog tržišta, otvorenost ekonomija, članstva u Evropskoj Uniji i ostalim svjetskim organizacijama, kao i od zavisnosti i jačine povezanosti banaka kćerki sa matičnim bankama. Kriza jeste negativna pojava i proces, ali istovremeno je i pokretač pronalaženja novih rješenja i načina funkcionisanja, u ovom slučaju bankarskog poslovanja, čija će primjena u krajnjoj instanci dovesti do opšteg privrednog rasta. Svrha ovog rada je da objasni uticaj krize i poslovanje banaka u postkriznom periodu, a da bismo procijenili stanje i perspektive finansijskog sektora, mogućnosti za stabilan rast i razvoj, neophodno je poznavati uzroke i analizirati efekte protekle krize. Cilj je ukazati na ulogu banaka u savremenim privredama, značaj stabilnosti ovog sektora, ali i objasniti očekivane promjene u regulisanju poslovanja banaka i očuvanju povjerenja u finansijski sektor nakon krize. Stres test kao model simulacije ponašanja banka u kriznim situacijama, pokazaće nam da li su banke spremne za pogoršane i šok scenarije u poslovanju i šta to znači u daljem vođenju politike poslovanja bankom. Adekvatan izbor mjera za oporavak i izlazak iz krize od presudnog je značaja kako bi u budućnosti bili obezbjeđeni uslovi za stabilan rast i razvoj svih sektora jedne ekonomije. Naš cilj je pružiti empirijske dokaze o uslovljenosti posljedica finansijske krize na nacionalno bankarstvo i globalne aspekte bankarskog poslovanja, uslijed povezanosti na međunarodnom nivou i prelijevanju efekata krize.

TEORETSKI PREGLED

Osnove nastanka i generisanja finansijskih kriza

U dosadašnjoj literaturi mnogo se govorilo o finansijskim krizama i njenim uzrocima. Opravdanost značaja aktuelnosti teme o posljedicama krize ogleda se u činjenici da i danas, nakon četiri godine od prvih naznaka posljednje krize, stručnjaci i Vlade država i dalje traže rješenja za izlazak iz krize i načine njihovog ublažavanja u budućnosti. Naše empirijske dokaze nastojali smo uklopiti sa relevantnim prethodnim istraživanjima koja pokazuju da se izvori krize mogu predvidjeti, zasnovano na kretanju određenih makroekonomskih pokazatelja uoči krize, kao i da razvoj krize i njeni učinci prate model generisanja krize od iskoraka u vidu drastičnih promjena na tržištu pa do konačnog pucanja ili sloma tržišta.

U teorijskom razmatranju finansijskih kriza važna uloga pripada radu Hyman Minsky u "Modelu generisanja finansijske krize". Iako razvijen 60-ih godina XX vijeka model koji se bavi fazama finansijske krize odnosno cikličnim kretanjem privrednih ciklusa, pokazao se relevantnim u objašnjenju nastanka i generisanja aktuelne finansijske krize. Značaj proučavanja prema ovom modelu nalazimo u sličnostima sa kretanjem i razvojnim fazama protekle finansijske krize.

Teorija autora Hyman Minsky podrazumjeva faze kroz koje kriza prolazi i generiše se u vidu:

- a) iskoraka (*displacement*) - predstavlja eksternu promjenu na koju investitori reaguju, kao što je pojava novog kapitala, inovacione tehnologije itd.;
- b) ekspanzija (*boom*) - predstavlja fazu u kojoj dolazi do ekspanzije novca i povećanja kreditiranja, kreiraju se novi finansijski instrumenti i derivati hartija od vrijednosti;
- c) euforija (*euphoria*) - nastaje poslije ekspanzije i podrazumjeva pogrešne procjene rizika i očekivanih prihoda. U aktuelnoj krizi banke su odobravale kredite i klijentima koji nisu bili kreditno sposobni;
- d) povlačenje obavještenih (*profit taking*) - je faza u kojoj dobro informisani investitori napuštaju tržište i povlače svoje uloge, što u narednom koraku dovodi do pada tražnje nekretnina, tj. pad njihovih cijena;
- e) panika i slom (*panic*) - je faza u kojoj dolazi do masovnog povlačenja i pada vrijednosti finansijskih instrumenata.

U prvom koraku istraživanja uočavamo *iskorak* kao početnu tačku Minsky-eve teorije, gdje dolazi do rasta globalnog kapitala na američkom tržištu. Naime, povezanost međunarodnog tržišta se značajno povećala početkom XXI vijeka i poslije 2002. godine dolazi do ubrzanog razvoja svjetske ekonomije. Tome je najviše doprinio razvoj ekonomskih aktivnosti u Kini, Rusiji, Indiji, Brazilu i zemljama Evropske unije. Navedene zemlje zauzimaju sve veći udio u međunarodnoj trgovini, raste lična potrošnja širom svijeta a posebno u SAD-u. Do sredine 2005. godine globalna tržišta kapitala bila su preplavljena novim, slobodnim kapitalom.

Drugu komponentu teorije vidimo u ekspanziji novca i povećanja kreditiranja i kreiranja novih finansijskih instrumenata i njihovih derivata. Ovo objašnjavamo nastajanjem velikih ulagača iz zemalja novih trgovačkih sila, koji su imali zalihe američkih dolara, a nekretnine u SAD-u su smatrali isplativom investicijom, i počinju značajna ulaganja. S druge strane, finansijske inovacije doživjele su veliku ekspanziju u vidu raspodjele instrumenata kreditnog rizika, kao zasebne imovine.

Fazu euforije teorijski posmatramo kroz široku lepezu finansijskih vrijednosnih papira na američkom tržištu koja je nudila likvidnost i velik izbor, i ulagači su, u klasičnom omjeru rizik - prinos, mogli da ulažu tačno u ono što su smatrali dobrom investicijom, a tome su pomogle niže cijene nekretnina i dostupnost kreditnih sredstava. Euforiji je pomoglo tada naizgled stabilno i otvoreno globalno ekonomsko stanje i tržište. Svi su vjerovali da je američko tržište obveznica tradicionalno sigurno i nisu sumnjali u samoodrživost i samoregulaciju tržišta. Uporedo, u aktuelnoj krizi banke su odobravale kredite i klijentima koji nisu bili kreditno sposobni-

Sljedećom fazom nastojimo usmjeriti pažnju o nesavršenosti tržišta u vidu imperfektnih informacija na tržištu, jer uslijed loše procjene rizika i brzog tempa razvoja finansijskih inovacija ni najiskusniji ulagači nisu razumjeli rizičnost novonastalih složenih finansijskih instrumenata. Međutim, kada je tržište visokorizičnih hipotekarnih kredita sredinom 2007. godine počelo da osjeća prve znakove krize, investitori su uvidjeli da su njihove hartije mnogo rizičnije nego što su mislili i tada kreće njihova masovna prodaja, poznata kao faza povlačenja obavještenih investitora.

U daljem toku krize, u nedostatku kvalitetnih klijenata, masovno podijeljeni krediti kreditno nesposobnim klijentima suočilo se sa dva negativna elementa - rastom kamatnih stopa i padom cijena nekretnina, što je prouzrokovalo paniku i slom tržišta, prvo nekretnina a onda globalnog finansijskog. Povećanje kamatnih stopa na postojeće kredite povećalo je broj onih koji svoje obaveze prema bankama ne mogu izmirivati, a s druge strane, pad vrijednosti nekretnina je smanjio praktično jedini kolateral koji su banke imale.

Sličnost implikacija finansijskih kriza i ekonomskih parametara koji joj prethode jedna je od ključnih kriterija u istraživanju Carmen M. Reinhart i Kenneth S. Rogoff. Svrha istraživanja i rezultati do kojih su došli istražujući najveće krize prošlog vijeka, pokazuju da su glavnu ulogu u proteklom krizama odigrale kombinacije pokazatelja: cijena aktive, realni ekonomski rast i javni dug. Cijena nekretnina je uoči nastanka kod "Velikih pet kriza" koje su autori izučavali, bila na visokom nivou što potvrđuje literatura studije slučajeva pokazujući snažan rast cijena nekretnina prije nastanka krize. Isto možemo potvrditi za posljednju krizu, kada su prema statističkim podacima cijena akcija i nekretnina bile "prenapuhane" i autori prvu ozbiljnu početnu neravnotežu upravo vide u intenzitetu rasta cijena nekretnina u SAD-u. Realni rast bruto društvenog proizvoda per capita kao indikatora pred nastupanje dužničke krize pokazuje blagi pad a brzina rasta BDP per capita usporava po izbijanju tipične krize, i ostaje nizak u narednim godinama u zavisnosti od

jačine šoka do kojeg je došlo uslijed krize. U tipičnoj finansijskoj krizi u razvijenoj državi, BDP može pasti do 2% i može biti potrebno oko dvije godine da počne faza rasta. Međutim, u pet najgorih poslijeratnih kriza BDP je od vrhunca do dna krize pao za 5% i bilo je potrebno tri ili više godina za povratak na stazu rasta. Tako je i prije eskalacije krize postojala otvorena dilema o tome hoće li ovo biti „umjerena“, „obična“ kriza, ili katastrofalni događaj koji će se pridružiti statističkoj populaciji od pet takvih događaja nakon Drugog svjetskog rata. Prema Reinhart i Roggoffu, odgovor na to pitanje zavisi od veličine početnih neravnoteža i reakcija kreatora ekonomske politike tokom krize. Rast BDP-a iznad dugoročnog trenda i akumulacija javnoga duga bili su manje izraženi u SAD-u u pred-kriznom razdoblju, nego u pet drugih najvećih kriznih epizoda.

Rastući javni dug takođe je tipičan prethodnik kriza u toku posljednjih decenija razvijenih zemalja. SAD je u pred-kriznom razdoblju imao nešto izraženije širenje negativnog tekućeg deficita nego drugih pet spomenutih slučajeva. Dakle, cijene nekretnina i deficit tekućeg računa upućivali su na različitost ove krizne epizode. Navedene korelacije ne pokazuju nužno uzročne veze, ali na bazi ovih empirijskih istraživanja, pokazalo se da je i posljednja kriza u SAD imala slične trendove kretanja pred izbijanje krize.

METODE I PODACI

U ovom radu istražujemo promjene u poslovanju banaka u vidu smanjenja kreditnih linija, uvođenja novih regulatornih zahtjeva i strožijih upravljanja rizicima u bankama kako bi se utvrdilo na koji način i u kojem intenzitetu su navedene promjene uzrokovane globalnom finansijskom krizom. Da bismo to učinili posmatrali smo veće banke, kao i banke u Bosni i Hercegovini koristeći relevantne finansijske podatke i podatke iz zvaničnih finansijskih izvještaja. Stopa adekvatnosti kapitala, kretanje kamata, depozita, kredita i ostalih finansijskih pokazatelja omogućiće da interpretiramo rezultate i uz komparativnu analizu i proučavanje stanja bankarskog sektora prije, tokom krize i u postkriznom periodu dođemo do značajnih pokazatelja uticaja krize. Proučavali smo primjenu stres testa kao novog zahtjeva u procjeni rizika i analizu upravljanja likvidnošću banke putem primjene novih indikatora likvidnosti prema smjernicama Basela III.

Adekvatna primjena metodologije istraživanja omogućiće da se steknu pouzdana saznanja o činjenicama, pojavama, procesima nastanka aktuelne krize, mehanizmima njenog širenja na međunarodnom tržištu i uticaja na bankarski sektor. Raspoloživim podacima banaka i relevantnih agencija u BiH, došli smo do značajnih podataka o uticaju krize i na naš region. Za odabrani vremenski interval koristili smo podatke prikupljene iz različitih izvora, uključujući publikacije, izvještaje Centralnih banaka, multilateralne organizacije i nacionalne Agencije za bankarstvo. Uzorak obuhvata izvještaje banaka Evropske unije i područja Bosne i Hercegovine, a koje smo mogli prikupiti u skladu sa izvorom podataka.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Analiza uticaja kriza na poslovanje banaka

Rezultati istraživanja pokazaće nam efekte krize na bankarski sektor u vidu smanjenja kreditnih linija, uticaj na povjerenje u finansijski sektor i analizu strožijih upravljanja kreditnim i drugim rizicima u bankama. Kretanje kamata, depozita, kredita i stope adekvatnosti kapitala daće nam uvid u stanje u bankama tokom krize i neposredno po završetku krize. Odgovor na pitanje kako je kriza uticala na poslovanje banaka analizirali smo putem informacija datih u finansijskim izvještajima, podacima Statističkih zavoda i drugih dostupnih provjerenih informacija a u vremenskom intervalu tokom krize i dijelom u postkriznom periodu. Istraživanjem smo obuhvatili osnovne kvantitativne pokazatelje poslovanja banaka u Bosni i Hercegovini, i kvalitativne podatke na globalnom bankarskom tržištu.

Finansijske krize uvijek imaju karakteristiku međunarodnih razmjera. Kriza koja je započela na kreditnom tržištu SAD u drugoj polovini 2007. godine, destabilizovala je svjetsku privredu i međunarodni finansijski sistem u veoma kratkom roku. Mehanizmi prenosa iz jedne zemlje u drugu doveli su do prelijevanja krize na globalnom nivou i sve zemlje su na direktan ili indirektan način bile suočene sa šokom koji se dešavao na tržištu. Finansijska kriza globalnih razmjera imala je domino efekat koji je u prvom talasu zahvatio SAD, Veliku Britaniju, a potom i zemlje kontinentalnog područja EU. U drugom talasu zemalja nalaze se zemlje u razvoju koje na bazi stranih investicija regulišu svoju makroekonomsku stabilnost i devizni kurs. Zemlje

Zapadne Evrope direktno su bile izložene udarima krize jer su aktivno učestvovali na finansijskim tržištima u kupovini i trgovanju sa problematičnim obveznicama. U Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi banke zemalja nisu bile direktno izložene problematičnim američkim obveznicama ali je na ove zemlje kriza uticala spoljašnjim, indirektnim šokom. Ove zemlje izložene su problemima koje se dešavaju na tržištu EU, u vidu manjeg priliva stranih direktnih investicija, rasta nezaposlenosti, smanjenja izvoza i pada privredne aktivnosti.

Smanjenje kreditnih linija i nedostupnost izvora finansiranja

Prelijevanje krize iz zemalja matičnih banaka na finansijsko područje Bosne i Hercegovine i regiona ogleda se u smanjenom obimu izvora finansiranja. Priliv kapitala zavisi od finansijske moći matičnih i sestrinskih banaka, kao i od toga hoće li matične banke biti spremne i sposobne da finansiraju svoje filijale. U okviru finansijskog sektora, kriza je najviše pogodila bankarski sektor, a uticaj finansijske krize na banke širom svijeta ispoljavao se upravo kroz manju dostupnost izvora finansiranja i povećanu neizvjesnost u pogledu kvaliteta dužnika. Tokom 2008. godine i početkom 2009. godine u okolnostima globalne finansijske nestabilnosti i povećanog rizika i neizvjesnosti domaće ekonomije, banke su bile suočene sa otežanim pristupom novim izvorima finansiranja. Stalni rast ukupnih kredita je bitan pokazatelj stanja i kretanja poslovanja banke, koji je krajem 2008. godine zabilježio pad, jer sa pojavom recesije kreditna aktivnost se smanjuje zbog smanjenjih izvora finansiranja i rigoroznijih uslova odobravanja kredita. I na strani tražnje dolazi do pada jer je veća opreznost domaćinstava i preduzeća u pogledu novih zaduživanja inicirana visokim stepenom neizvjesnosti od samog karaktera budućih trendova. Bilo je evidentno da će kreditna aktivnost banaka, u velikoj mjeri korespondirati sa trendovima i stepenom oporavka na međunarodnim tržištima te domaćom potrošnjom i investicijama. Kao i u drugim dijelovima svijeta i u Bosni i Hercegovini u 2009. godini u bankama raste učešće nekvalitetnih kredita u ukupnom kreditnom portfoliju i to sa 3,5% na ukupno 7,8%. Istovremeno pred banke je postavljen zahtjev i potreba za opreznijom kreditnom politikom koja je podrazumjevala strogu kontrolu i kriterije pri odabiru klijenata kojima će umanjiti obim kreditnih plasmana biti plasiran. Logična reakcija banaka koje su u svojim aktivnostima akcenat stavile na praćenje likvidnosti i procjenu rizika u principu je značilo smanjenje aktivnosti u kreditiranju, stagnaciju rasta kredita i opreznije kreditne politike kod odobravanja kredita.

Tabela br. 1. Glavni indikatori bankarskog sektora BiH

	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
Aktiva, procenat procjenjenog BDP-a	70,1	76,9	89,7	85,2	86,5
Aktiva (godišnji rast u %)	26,3	23,8	32,8	7,8	-1,6
Kreditni (godišnji rast u %)	27,2	24,2	28,3	21,8	-3,1
Nekvalitetna aktiva banaka, kategorije C-E	3,3	2,5	1,8	2,2	3,9

Izvor: Centralna Banka BiH i Agencije za bankarstvo FBiH i RS

Kako vidimo iz prethodne tabele, tokom 2008. godine nakon prvog talasa indirektnih posljedica finansijske krize, nije bilo značajnijeg pada kreditne aktivnosti u bankama Bosne i Hercegovine. Međutim, krajem 2008. i u 2009. godini dolazi do većeg pada plasiranja kreditnih sredstava, jer su banke pažnju usmjerile na kreditne rizike, obzirom da je u ovom periodu evidentan pad kreditne sposobnosti klijenata i mogućnosti urednog servisiranja kredita. Nekvalitetna aktiva negativno je uticala na profitabilnost banaka. Strategiji pojačanog praćenja kreditnog rizika, nakon restriktivnih mjera u javnom sektoru i smanjenja prihoda stanovništva, bio je cilj da se izvrši kvalitetna disperzija kreditnog portfolija i maksimalno umanjene kreditnog i tržišnih rizika bankarskog poslovanja.

Kriza povjerenja deponenata i učesnika na finansijskom tržištu

Kako smo već istakli, u finansijskim sistemima tranzicijskih država dominantnu ulogu imaju bankarske organizacije. Banke kao glavni učesnici na finansijskim tržištima, obezbjeđuju likvidnost drugim finansijskim institucijama i održavaju pouzdan platni sistem. Rizik likvidnosti nastaje naglim promjenama u podmirivanju obaveza banaka koji mogu dovesti banku u položaj da mora prodati svoju aktivu po niskoj cijeni. Problemi u upravljanju likvidnosti nastaju kada komitenti banke žele masovno podignuti svoje depozite u približno isto vrijeme uz istovremeno širenje informacija o nemogućnosti podmirjenja obaveza prema komitentima neke banke. Sve to izaziva paniku i masovno podizanje depozita. Početkom oktobra

2008. godine objavljeni su prvi zvanični podaci o snižavanju kreditnog rejtinga i rejtinga finansijske snage banaka kao i o gubicima koje je kriza izazvala. Nepovjerenje u buduće poslovanje banaka direktno je rezultiralo naglim povlačenjem depozita. Mjesečno smanjenje stanja depozita od preko 5% u stručnoj literaturi karakteriše se kao bankarska kriza. Efekti svjetske finansijske krize i na Bosnu i Hercegovinu uticali su stvaranjem određene doze nepovjerenja građana u bankarski sistem, prije svega u vidu držanja depozita kod banaka. Posmatrajući kretanje depozita uočavamo da je u Bosni i Hercegovini u oktobru 2008. godine iz banaka povučeno 400 miliona evra depozita. Povlačenje se prvenstveno odrazilo na kratkoročne depozite stanovništva tokom oktobra 2008.godine kada su za ukupne kratkoročne, dugoročne i ukupne depozite zabilježene mjesečne stope rasta od -8,8%, -4,1% i -6,3% respektivno. Prema gornjoj definiciji, jasna je bila prisutnost bankarske krize. Ipak možemo zaključiti da je kriza imala negativan ali kratkoročan uticaj na štednju, jer nakon najvećeg poslovnog iskušenja za cjelokupni bankarski sektor, uočavamo da je povlačenje depozita bilo privremeno a oročena štednja već početkom 2009. godine bilježi blagi rast odnosno povećanje depozita za 2,1%.

Analiza kretanja stope adekvatnosti kapitala

Jačina i stabilnost, kao i tržišna pozicija banke u velikoj mjeri zavisi od veličine i sposobnosti kapitala da apsorbuje moguće rizike poslovanja. Adekvatnost kapitala je značajan pokazatelj snage kapitala, i kretanje stope adekvatnosti kapitala je osnova za procjenu stabilnosti banke posebno pri vanrednim i pogoršanim scenarijima na tržištu. Analiza kretanja stope adekvatnosti kapitala kao odnosa neto kapitala i visine ukupnog rizika aktive, objašnjava kako je protekla kriza u prvom najjačem talasu uticala na povećanje ukupnih rizika aktive uslijed pogoršanja kvaliteta kreditnog portfolija. U drugom udaru pak veće izdvajanje vršeno je za pokriće rezervi od gubitaka što dovodi do smanjenja pozicije neto kapitala.

Tabela br. 2. Kretanje stope adekvatnosti kapitala

OPIS	31.12.2007.	31.12.2008.	31.12.2009.	INDEKS	
1	2	3	4	5=4/2	6=4/3
Neto kapital	488.009	598.417	596.405	122	100
Ukupno ponderisani rizici	2.957.709	3.810.516	3.777.169	128	99
Adekvatnost kapitala	16,5%	15,7%	15,8	96	101

Izvor: Agencija za bankarstvo Republike Srpske

Kako vidimo u tabeli prosječna stopa adekvatnosti kapitala na 31.12.2008. godine za bankarski sektor Republike Srpske niža je za 0,8% u odnosu na prethodnu godinu zbog velikog rasta ukupno ponderisanih rizika. Ipak je 31.12.2009. porasla za 1% jer je neto kapital na istom nivou kao u prethodnoj godini dok su se ukupni ponderisani rizici smanjili za 1%. U Federaciji BiH ovaj koeficijent je nešto lošiji i na nivou bankarskog sektora sa 31. 12. 2009. godine iznosi 16,1% što je za 0,3 procentna poena manje nego na kraju 2008. godine zbog povećanja ukupnih ponderisanih rizika za 2%. Iako je rizik ponderisane aktive i kreditnih ekvivalenata smanjen sa 12,3 na 11,8 milijardi KM zbog pada kreditnih aktivnosti banaka u 2009. godini i posljedično ukupnog kreditnog portfolija, kao i smanjenja rizičnih vanbilansnih stavki, s druge strane ponderisani operativni rizik je značajno povećan i posljedično je došlo do pada koeficijenta adekvatnosti kapitala. Razvoj novih metodologija i praksi u bankarskom poslovanju a prema evropskim direktivama i preporukama Bazela II došlo je do promjena rizičnog profila banaka, pri čemu učešće operativnog rizika u ukupnoj izloženosti riziku postaje jednako važan kao i ostali rizici u bankama. Obzirom da su banke u BiH na početku finansijske krize zbog rigoroznijih zahtjeva u poslovanju, imale povoljnije indikatore kapitalizovanosti, i da su indikatori koji mjere odnos visine kapitala i aktive prosječno viši nego u zapadnoevropskim zemljama, možemo zaključiti da pozicija adekvatnosti kapitala nije bila značajnije ugrožena posljednjom krizom.

DISKUSIJA

Pregled izvora globalne krize i novi izazovi u bankarstvu

Dosadašnja istraživanja na temu posljednje finansijske krize uglavnom su se bavila analizama uzroka i izvora nastanka krize. Mi ćemo dati kratak pregled izvora krize kao generatora budućih promjena u poslovanju i vođenju banaka a u cilju razumjevanja novih standarda i izazova pred kojima se banke nalaze.

Efekti koje je kriza prouzrokovala trebaju dati usmjerenja za buduće politike i regulative sve sa ciljem ublažavanja ili sprečavanja sličnih negativnih kretanja u budućnosti.

Analiza autora Mark Zandija pokazuje da je ulazak Kine u WTO (World Trade Organization, *Svjetsku trgovinsku organizaciju*) i njen rapidan proboj na međunarodno tržište roba i usluga, doveo do rasta lične potrošnje širom svijeta a posebno u SAD-u. Kina je tokom 90-tih godina prošlog vijeka činila mali dio međunarodne ekonomije, da bi u narednih 10 godina počela proizvoditi više od jedne desetine svih proizvoda na svijetu. Veliki odliv kapitala iz SAD i time povećan trgovački deficit rezultirale su stvaranjem velikog broja stranih ulagača. Autor navodi da je početkom 2000.godine američki trgovinski deficit sa Kinom iznosio preko 50 milijardi dolara, a tokom narednih godina se i udvostručio. Razvoj ekonomskih aktivnosti u Kini, Rusiji, Indiji, Brazilu, Čileu, Indoneziji, bile su uslovljene sve većim cijenama naftnih derivata i drugih sirovina. Obzirom da se međunarodna trgovina navedenim sirovinama takođe obavlja američkim dolarima, bio je to još jedan put prelijevanja dolara u druge zemlje. Do sredine 2005.godine globalna tržišta kapitala bila su preplavljena slobodnim kapitalom. Navedeni ulagači nekretnine u SAD-u su smatrali isplativom investicijom. U početku su to bile državne obveznice, a kasnije i složeni američki kreditni instrumenti, a najviše "hipotekarne obveznice". Smatralo se da globalno ekonomsko stanje i tržište nikad nije bilo ovako stabilno i otvoreno, jer sa većom integracijom tržišta, u slučaju problema jedne nacionalne ekonomije, moguće je finansijske instrumente prodati snažnijim privredama i time ublažiti probleme. U principu sve ulagače na finansijskim tržištima privukle su sve veće cijene imovine, stabilna ekonomija i prinos. Svi su vjerovali da je američko tržište obveznica tradicionalno sigurno i nisu sumnjali u samoodrživost i samoregulaciju tržišta. Nakon prvih znakova krize očigledno je postalo da su izostali određeni signali upozorenja ili osiguranja od ovako jakih udara krize ali i efikasnih odgovora koji bi spriječili njeno širenje. Iznenađna finansijska kriza jasno je ukazala na neadekvatne propise i nadzor na najrazvijenijim finansijskim tržištima. Kriza je izložila značajne slabosti u finansijskom sistemu regulatornog i nadzornog okvira, i postavila pitanje o slabosti njihove uloge u prevazilaženju krize.

Regulatorni sistem SAD kao izvorišta krize, zastario je u odnosu na finansijske inovacije koje su se posljednjih godina našle na finansijskim tržištima, i koje su u najmanju ruku bile kompleksnije nego ikada do sad. Međutim, jedan od bitnih aspekata početne pasivnosti nadzornih tijela u SAD je bila i određena odbojnost prema regulaciji finansijskog tržišta u najvažnijem tijelu nadzornog sistema banaka. Regulativa je bila neefikasna pri procjeni rizika banaka kod plasiranja kredita a jačina krize istovremeno je potcijenjena, čak i kada je počela. Kao rezultat toga, ekonomista George Cooper reformu propisa i nadzora vidi kao prioritet za kreatore politike.

Čarls Kindleberger navodi da se od 1725.godine do danas, finansijske krize događaju u privredama zapadnih kapitalističkih ekonomija u prosjeku svakih osam i po godina. Ekonomske krize nisu samo posebnosti razvijenih privreda. One podjednako pogađaju i zemlje u razvoju, ali sa mnogo jačim negativnim posljedicama i sa mnogo dužim potrebnim razdobljima za oporavak. U poređenju s krizama u razvijenim zemljama, krize u zemljama u razvoju u prosjeku duže traju, zemlje se duže oporavljaju i pored recesije proizvode velike društvene troškove i povećavaju siromaštvo. Međutim, sve navedene krize bile su ograničene na pojedinu zemlju ili regiju. Ni jedna od njih, kao ova posljednja nije prerasla u globalnu. Prema autoru, većina ekonomista smatra da se u krizama, kroz njihovo posmatranje u prošlosti, može uočiti postojanje obrazaca i da određena zbivanja proizvode slične reakcije. Kroz postojanje ekonomskog modela opšte finansijske krize uočava se ponavljanje ciklusa tj. ciklično kretanje uspona i ekonomskih «bumova» koje zatim prati pojava kasnijih kriza. Izvor finansijske krize autor vidi u dužem razdoblju ekspanzije koja se ogledala u brzom kreditnom rastu, malim premijama za rizik, velikoj likvidnosti, rastu cijene imovine i „naduavanja” cijene nekretnina, koje se posebno odnosi na period od 2002. godine pa do 2007. godine.

Navedeni izvori krize jasno su upućivali na neophodne reforme u finansijskom sektoru. Kao oblik reforme i odgovor na proteklu krizu predstavljeni su novi zahtjevi u vidu Basel III standarda, jači nadzor i supervizija banaka, te redovno sprovođenje stres testova. To su samo neki od izazova i obimnih procedura koje su se našle pred bankama u postkriznom periodu. Posljednja kriza pokazala je da pored redovnog upravljanja rizikom, neophodno je da banke periodično provode stres testove uz dopunu i pomoć provjere drugih kvantitativnih i kvalitativnih pristupa, u cilju potpunijeg razumijevanje izlaganja rizicima. Prema opsežnom istraživanju Baselskog odbora za superviziju banaka, kao osnovnog supervizorskog tijela banaka na području Evrope, naglašava se značaj kontinuiranog testiranja banaka prema otpornosti na stres i to je posebno važno

nakon dugih razdoblja povoljnih ekonomskih i finansijskih uslova, kad najčešće dolazi do podcjenjivanja rizika uslijed razdoblja ekspanzije. Testiranje otpornosti na stres treba obuhvatati unaprijed orijentisane scenarije, s ciljem uzimanja u obzir promjena pri sastavljanju portfelja, nove informacije i potencijalne rizike u nastajanju koji nisu obuhvaćeni oslanjanjem na prošlo upravljanje rizikom i ponavljanjem prethodnih epizoda stresa. Scenariji stresa trebaju omogućiti uvid u uticaj mogućih ozbiljnih stresnih događaja na finansijsku snagu banke te dopustiti procjenu sposobnosti banke da reaguje na spomenute događaje. Možemo zaključiti da bi banke trebale izvršiti pažljivu analizu svojih instrumenata kapitala i njihov potencijal tokom vremena provođenja stresnog testiranja, uključujući i sposobnost apsorpcije gubitaka u toku poslovanja. Cilj testiranja otpornosti na stres banaka je da na univerzalan i sistematizovan način ukažu na probleme finansijskog sistema kako bi država i finansijske institucije mogle blagovremeno da djeluju. Testiranje otpornosti na stres ne trebamo posmatrati izolovano od ostalih načina upravljanja rizikom, već u sklopu sveobuhvatnog pristupa značaju i vodećoj ulozi u jačanju sistema upravljanja bankama i jačanju otpornosti pojedinih banaka i ukupnog finansijskog sistema.

Da bi uspješno vršili nadzor i kontrolu banke i to da li na adekvatnom nivou vrše upravljanje rizikom likvidnosti, Bazelski odbor za bankarski nadzor u toku 2010. godine uvodi dva nova indikatora rizika likvidnosti, čiji su ciljevi različiti ali se međusobno nadopunjuju. Da bi ispunili glavne ciljeve ovi indikatori moraju biti na globalnom nivou usaglašeni i konstantno primjenjeni i zbog toga su uspostavljeni osnovni standardi koje sve banke moraju ispoštovati, sa određenim uvažavanjem karakteristično za pojedine zemlje. Ukazujući na značaj načela upravljanja rizicima banke, analizirali smo dva ograničenja likvidnosti banaka: ratio pokrića likvidnosti (eng. liquidity coverage ratio –LCR) i ratio pokrića neto stabilnih izvora finansiranja (eng. net stable funding ratio – NSFR). *Racio pokrića likvidnosti* ili LCR (liquidity coverage ratio)¹ predstavlja kratkoročni indikator likvidnosti do 30 dana, koji pokazuje da li je banka u mogućnosti da obezbjedi adekvatan nivo likvidnosti u slučaju stresnih situacija u razdoblju od 30 dana. Da bi se to obezbjedilo neophodno je održavanje dovoljne visine kvalitetnih likvidnih sredstava koji mogu biti pretvorene u gotovinu i time odgovoriti potrebama banke za likvidnim sredstvima u narednih 30 dana. Minimalni standard je da banka zapravo “preživi” stresni šok u prvih 30 dana, dok se u međuvremenu pripreme odgovarajuće mjere i aktivnosti za izlazak banke iz krize a od strane menadžmenta banke.

Racio pokrića likvidnosti

$\text{LCR} = \frac{\text{Vrlo kvalitetna likvidna sredstva}}{\text{Neto novčani tok predviđen u stresnoj situaciji u razdoblju od 30 dana}} > 100\%$

Kako vidimo iz navedene formule, *Racio pokrića likvidnosti* određen je visinom kvalitetnih likvidnih sredstava i procjenjenim neto novčanim tokom u narednom razdoblju od 30 dana. Vrlo kvalitetna likvidna sredstva prvenstveno se odnose na hartije od vrijednosti (i to nehipotekarne) a posebno na državne prvorazredne hartije od vrijednosti. Ukoliko bi se desio negativan LCR to bi značilo da banka ima u stresnoj situaciji više odliva nego priliva, i da nema dovoljno likvidnih sredstava koja bi se u kratkom roku mogla pretvoriti u gotovinu i time pokriti prvobitni šok nastao pod uticajem krize.

Povezanost rizika likvidnosti i profitabilnosti ogleda se u tome što su u pravilu jeftiniji izvori sredstava kraćeg roka dospijeća, a profitabilniji plasmani dužeg roka dospijeća. S obzirom na to da sredstva angažovana u kreditima nisu pogodna za podmirenje tekućih obaveza, banka mora održavati određen nivo brzo unovčivih sredstava, koja u pravilu nose male ili nikakve prinose.

Racio pokrića neto stabilnih izvora finansiranja ili NSFR (net stable funding ratio) je drugi standard postavljen od strane Bazelskog odbora za bankarski nadzor, i predstavlja odnos:

$\text{NSFR} = \frac{\text{Raspoloživo stanje stabilnog finansiranja}}{\text{Potrebno stanje stabilnog finansiranja}} > 100\%$
--

$\text{NSFR} = \frac{\text{Izvori finansiranja (pasiva)}}{\text{Sredstva (aktiva) + vanbilans}} > 100\%$
--

Indikator stabilnog finansiranja ili NSFR zahtjeva da je raspoloživo stabilno finansiranje (kapital, dugoročne obaveze i nivo stabilnih depozita) jednako ili veće od potrebnog finansiranja u stresnom scenariju, koji

predstavlja duže vremensko razdoblje (do 1 godine). Prvi cilj NSFR je da banka pažnju usmjeri na formiranje stabilnijih izvora za finansiranje sredstava i na dužoj strukturalnoj osnovi. A kao drugi cilj se navodi opreznost pri davanju prevelikih kreditnih sredstava u momentima velike likvidnosti na tržištu i u periodima ekspanzije. Upravljanje rizikom likvidnosti bilansnih i vanbilansnih stavki je zadatak koji se postavlja kao konstanta.

Kao zaključak uvođenju novih indikatora likvidnosti, možemo konstatovati da bi banke trebale držati više kvalitetnijih likvidonosnih sredstava, što će na drugoj strani imati uticaja na nižu profitabilnost. Posljedično to će dovesti do preuzimanja nižeg rizika i veću otpornost banke na buduće šokove, što je i bio cilj uvođenja novih smjernica prema sporazumu Basel III. Mjere će zahtjevati promjenu poslovnog modela i upravljanja rizicima ali istovremeno omogućiti indirektan pozitivan uticaj na bonitetnu ocjenu banke i rejting na međubankarskom tržištu i ostalim finansijskim tržištima. Ciljevi uvođenja Basela III kao novog standarda a preko koordinacije reformi finansijskog sektora su: jačanje stabilnosti bankarskog sektora i finansijskog sistema; unapređenje procesa upravljanja rizicima u bankama i procesa supervizije zasnovanog na rizicima; jačanje transparentnosti i tržišne discipline; usklađivanje sa uslovima poslovanja na međunarodnom finansijskom tržištu. Istraživanja su pokazala da svaki prebrz rast u ekonomiji vodi do kraha i neravnoteže koja na kraju završi krizom te suštinu uvođenja novih pravila bankarskog poslovanja vidimo u stvaranju bankarskog sistema otpornog na krize i imunog na cikluse procvata i kraha koji karakterišu razvijene svjetske ekonomije.

ZAKLJUČAK

Pojavom globalizacije tržišta poslovanje savremenih banaka postaje sve rizičnije. Protekli period donio je značajne izazove kako za svjetsku ekonomiju i bankarstvo, tako i za poslovanje banaka u Bosni i Hercegovini. I danas, četiri godine nakon prvih naznaka krize, možemo reći da aktuelnost teme o efektima i uzrocima globalne ekonomske krize i njen uticaj na finansijsku stabilnost, nije izgubila na značaju. Finansijska stabilnost ogleda se u neometanom funkcionisanju svih segmenata finansijskog sistema u procesu alokacije resursa, procjene i upravljanja rizicima, kao i u otpornosti sistema na iznenadne šokove. Finansijske imaju ključnu ulogu u alokaciji resursa, procesu transformacije štednje u ulaganja, a time i u rastu privrednih aktivnosti i povećanju društvenog blagostanja. Naše istraživanje pokazuje da je navedena kriza od samog početka bila kompleksna i da je višestruko uticala na sve segmente savremenog poslovanja i tržišta. Ni manje razvijene ekonomije kakva je Bosna i Hercegovina, nisu ostale pošteđene niti su se našle na sigurnoj udaljenosti od doticaja krize. Proučavanjem finansijske krize nastojali smo sa naučnog i empirijskog stanovišta dati odgovor na mnoga pitanja koja su se tokom trajanja krize činila relevantnim, a koja se tiču dužine i konsekvenci posljednje finansijske krize. Proučavanjem stanja i kretanja bankarskog sektora i regulatornih okvira u kojim banke posluju, možemo potvrditi da je globalna finansijska kriza na različite načine i slojevito izazvala negativne efekte na međunarodno bankarstvo. Posljedice na bankarski sektor Bosne i Hercegovine vidimo u indirektnim efektima i promjenama u zahtjevima poslovanja i vođenja banaka kroz načela novih međunarodnih mjera i regulative. U cilju smanjenja nestabilnosti koja može negativno uticati na međunarodnu finansijsku strukturu i odnose potrebno je dodatno unaprijediti regulatorni okvir na međunarodnom nivou i ugraditi zaštitne mehanizme i u naš finansijski sistem u cilju kontrole i upravljanja rizicima.

PREPORUKE ZA DALJA ISTRAŽIVANJA

Iskustva govore da su krize neminovna i prirodna pojava svakog sistema i njegove egzistencije, a najnovija kriza potvrdila je još jednom da postoji visoka međuzavisnost svjetske ekonomije, krhkost procesa globalizacije kao i da, prepušteno samo sebi, tržište ne može da garantuje ostvarivanje opštih interesa. Kriza je i ovaj put pred finansijski sektor i politiku stavila nove izazove u vidu usklađivanja javnog interesa i slobodnog funkcionisanja tržišta. Preduzete mjere od strane države za ublažavanje efekata krize u svim zemljama prvenstveno su usmjerene da povrate povjerenje u finansijsko tržište i omoguće funkcionisanje kreditnog mehanizma da bi se privreda ponovo pokrenula, jer savremena privreda ne može da se razvija ukoliko finansijski sistem ne funkcioniše. Uspješan izlazak iz krize i postkrizni rast treba da se baziraju na zdravom kreditiranju koje vodi računa o kvalitetu programa i ukupnom doprinosu stabilnom rastu. Kroz nove mjere i regulative bankama je postalo jasno da se mora vršiti kontinuirano upravljanje rizicima i interna procjena adekvatnosti kapitala u skladu sa rizičnim profilom banke na osnovu kojeg će određivati strategiju

za održavanje potrebnog nivoa kapitala i time osigurati potrebnu stabilnost. Pouzdan proces upravljanja rizikom je neophodan za podršku nadzoru i jačanju povjerenja učesnika na tržištu u finansijske institucije bez kojeg nema razvoja i unapređenja bankarskog sistema. Bankarski sektor u narednom periodu očekuje čitav niz reformi, čiji je cilj da se spriječi ponavljanje slične duboke finansijske krize kakva je pogodila svijet u minulim godinama. U budućnosti nam ostaje da analiziramo efekte primjene novih međunarodnih standarda u praksi i poslovanje banaka u svjetlu novih obaveza.

LITERATURA

CEBS (2010). Consultation Paper on Guidelines on Remuneration Policies and Practices. URL: <http://www.cebs.org/documents/Publications/Consultation-papers/2010/CP42/CP42.aspx>

Cooper, G. (2009). Uzroci finansijskih kriza - Središnje banke, kreditni mjehur i zabluda učinkovitog tržišta. Zagreb: Masmedia

Drehmann, M. (2008). Stress Tests: Objectives, Challenges and Modelling Choices, Riskbank//Economic Review2

Economic and Financial Committee, (2009). Lessons from the financial Crisis for European financial stability arrangements//Report of the High-Level Ad-Hoc Working Group on Cross-Border Financial Stability Arrangement.

URL:http://www.se2009.eu/polopoly_fs/1.21198!menu/standard/file/st15004.en09.pdf

Godišnji izvještaj Centralne banke Bosne i Hercegovine za 2009. godinu. Izdavač: CBBiH.

Hrustić, H., (2009). Izvorni naučni rad: Komparativna analiza odabranih modela odgovora na svetsku finansijsku krizu, MP3. Srbija i savremeni svet: perspektive i putevi učvršćivanja spoljnopolitičkog, bezbednosnog i spoljnoekonomskog položaja Srbije u savremenim procesima u međunarodnoj zajednici, Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, br. 149002D, za period 2006–2010. godine.

Informacije o bankarskom sistemu Federacije Bosne i Hercegovine 31.12.2010.

Izvještaj o stanju u bankarskom sistemu Republike Srpske za period 01.01.2010.-31.12.2010. godine.

Kindleberger, C. P., Aliber, R. (2006). Najveće svjetske finansijske krize - Manije, panike i slomovi.

Kozarić, K. (2008). Makroekonomski pokazatelji i uticaj finansijske krize na bankarski sektor BiH.

Minsky, H. The Financial Instability Hypothesis. Working Paper No. 74 May 1992, The Jerome Levy Economics Institute of Bard College Prepared for Handbook of Radical Political Economy, edited by Arestis, P., and Sawyer M., Elgar, E., Aldershot, 1993. URL: <http://www.levyinstitute.org/pubs/wp74.pdf>

Plakalović, N. (2008). The safety network system and prospects for the appearance of a financial crisis in Bosnia and Herzegovina. Ekonomski anali 53

Plakalović, N.: Odgovori finansijskog sektora Bosne i Hercegovine na finansijsku krizu i recesiju//Acta Economica, god. 9, br. 14 / februar 2011. 341 – 370

Reinhart, C., Rogoff, K., (2008). Is the 2007 U.S. Sub-Prime Financial Crisis So Different? An International Historical Comparison//NBER Working Paper No. W13761

URL: <http://www.okrugli-sto.ba>

URL: http://www.abrs.ba/publikacije/Izvjestaj_o_stanju_bankarskog_sistema_RS_31122010.pdf

URL: http://www.fba.ba/images/Publikacije_Banke/Informacija_bank_31122010_bos.pdf

World Bank (2010). Global Economic Prospects: Crisis, Finance and Growth. URL: <http://www.worldbank.org/> Zagreb: Masmedia

Zandi, M., (2010). Finansijski šok - Globalna panika i vladine sanacije. Zagreb: Mate